Sahitya Manthan
A Peer-Reviewed, Open Access e-journal
ISSN: 2582 6867, Website: http://www.sahityamanthan.in
Year-5, Issue-6, Continuous Issue-36, March - April 2026

સમુડી ઃ અનુઆધુનિકતાનો આવિષ્કાર

(૧) ¼ૂમિકા ઃ

સુરેશ જોષીના અગમનથી આધુનિકતાનો પ્રચાર-પ્રસાર થયો. પરંતુ એની આડાશે દૂર્બોધ સાહિત્ય પણ રચાયું. પરિણામે સાહિત્યમાં વાચક વેગળો ગયો; એનું પ્રમાણભૂત અનેક રચનાઓ ગુજરાતીમાં ગણી શકાય. આવા સમયે યોગેશ જોષી જેવા સાહિત્યકાર અનુઆધુનિકતાને લાગેવળગે છે તેવી રચનાઓ લઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે. એમની બધી જ નવલકથાઓ અન્ય કરતાં જુદી પડે છે. અહીં સમુડી સંદર્ભે લેખકની સર્જકતાને તપાસ આદરી છે.

(૨) સમુડીના સર્જન પાછ¤ની લે¾કની નેમ ઃ

'સમુડી' ૧૯૮૪માં પ્રગટ થયેલી યોગેશ જોષીની પ્રથમ લઘુનવલ છે. તે સર્વપ્રથમ વખત ધારાવાહી રૂપે 'શબ્દસૃષ્ટિ' સામાયિકમાં છપાઈ ત્યારથી ઠીક ઠીક લોકચાહના મેળવી ચૂકી હતી.

આ કૃતિ સંદર્ભે લેખકે નોંધ્યું છે કે - 'સમુડી' મનમાં ઘૂંટાયા કરતી ત્યારે મારે શું-શું કરવું છે, એના કરતાં શું-શું નથી કરવું, એ બાબતે હું ચોક્કસ હતો. નિરાશા-શૂન્યતાની વાત નથી કરવી. આધુનિકતાની ધજાઓ નથી ફરકાવવી. પ્રત્યાનનો પ્રશ્ન તો થવો જ ન જોઈએ. ભાષાબાજી નથી કરવી. કવિતાવેડામાં નથી લપસવું. પકડી-જકડી રાખે એવી મોટી મોટી ઘટનાઓને પ્રાધાન્ય નથી આપવું. માત્ર નવલકથાઓમાં જ બને એવું બધું મારે નથી ગોઠવી દેવું. પણ એના બદલે રોજબરોજના જીવનમાં જે કંઈ પ્રસંગો બને એના પર વધારે ધ્યાન આપવું. બધાંયે પાત્રોના હૃદયમગજ એ લેખકનાં જ હૃદયમગજ હોય એવું નથી થવા દેવું. સહજતા-સરળતા-સાદગી નંદવાય એવું કશું નથી કરવું. સાવ કપોળકલ્પિત પણ નહીં ને નર્યું દસ્તાવેજી પણ નહીં, એ બેની વચ્ચે, પણ વાસ્તવની વધારે નજીકના કોઈ દોર પર હાથમાં વાંસ લઈને ચાલવું, નેરેશન પાસેથી વધારે કામ લેવું શબ્દ પાસેથી મૂવી કેમેરાનું ય કામ લેવું.

'સમુડી' રચતી વખતે મોઈ મોટા અભરખા મનમાં નહોતા. બસ, લાઈફફોર્સથી ઉભરાતું-છલકાતું ભરપૂર જીવતું એક પાત્ર કરવું ને બેકગ્રાઉન્ડમાં નાનકડું ગામડું. 'સમુડી' રચવાનું શરૂ થયું ત્યારે મારા મનમાં એના આદિ-મધ્ય-અંત વિશેનું ચોક્કસ માળખું તૈયાર નહોતું. હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં શું-શું આવશે, એની મનેય સ્પષ્ટ ખબર નહોતી, સૂઝતું-સ્ફૂરતું ગયું તેમ સહસા લખાતું ગયું. (૧) લેખક આવા આદર્શથી આ નવલકથા લખવા પ્રેરાય છે, એટલે એમાં સહેજેય કૃત્રિમતા આવી નથી. સાદ્યંત સહજતામાં ગતિ કરતી કરતી તે જીવાતા જીવનનો અને માનવમનની ચેતનાનો તીવ્ર ધબકાર ઝીલીને આવી છે.

(3) ðસ્Œુસંકલના - ફ્લેþƒેક ટૉક્નિકÚી કૃŒિનો આરં¼ ઃ

આ કૃતિમાં રચનારીતિ આધુનિક છે. અહીં સર્જકે આધુનિક રચનારીતિ ફ્લેશબેક પધ્ધતિનો વિનિયોગ કરી કૃતિની રચના કરી છે. આ કૃતિની નાયિકા સમુડી છે, નાયક હર્ષદ છે. હર્ષદ ઈન્ટરવ્યૂ આપવા મુંબઈ ગયો હોય છે. એને સમુડીની જ ઝંખના હતી અને એને એ મળી જાય છે. સમુડી એના પતિ સાથે ફિલ્મ જોવા આવી હોય છે. ત્યાં જ અચાનક હર્ષદને જોતાં હર્ષ ભૈ.... એવી બૂમ પાડી ઉઠે છે, ત્યાંથી નવલકથાનો આરંભ થાય છે. તેનું અનુસંધાન અંતિમ પ્રકરણમાં છે. 'સમુડી' રહેતી તે ચાલીની નજીક જ એક ટોકીઝ હતી. પિકચર જોઈને તેજો-સમુ ટોકિઝની બહાર નીકળ્યાં ત્યાં તો - સામેથી હર્ષદ આવતો હતો. સાચેસાચ હર્ષદ!

હર્ષદ અહીં ક્યાંથી? ક્ષણભર તો જાણે જગત થંભી ગયેલું. પણ પછી - 'કેમ છો હરસદ ભૈ, અમે....' સહેજ શરમાતાં-અચકાતાં એ બોલી, 'અમે પિકચર જોવા આવેલાં' (પૃ. ૧૧૦), અહીંથી સમુડીનો પતિ તેજો ઘેર લઈ જાય છે, ચા-નાસ્તો કરે છે, થોડીક ઔપચારિક વાત કરે છે અને હર્ષદ ચાલી નીકળે છે. ત્યારે સમુડી કશું જ બોલ્યા વિના હર્ષદને વિદાય આપે છે. 'સમુ કશુંય ન બોલી, ડાબા હાથે બારણાનો ટેકો લઈને એ ઊભી રહી. પછી એનો જમણો હાથ અધ્ધર થયો. જમણા હાથ સિવાયનું, બાકીનું શરીર જાણે મીણનું પૂતળું જ જોઈ લ્યો,' (પૃ.૧૧૧) અહીં નવલકથા પૂરી થાય છે. કૃતિનો આરંભ અને અંત પરસ્પર સંકળાઈ એક વર્તુળ પૂરું કરી આપે છે. મુંબઈમાં હર્ષદ સમુડીને મળે છે તે ક્ષણ સુધીમાં તો ઘણું બધું બદલાઈ ગયું હોય છે. આખેઆખી જાણે સમુડી બદલાઈ ગઈ હોય એવું લાગે છે. હર્ષદને જોતાં જ સમુડી બોલી પડે છે અને સ્પષ્ટતા કરે છે, અમે પિકચર જોવા આવેલાં. સમુડીના આ શબ્દ કથાનાયક હર્ષદને વિચારમાં મૂકી દે છે. 'શું આ સમુડી જ બોલે છે, સાચે સાચ સમુડી જ,' આકસ્મિક મિલનનો સમુડીને જેટલો આનંદ અને આશ્ચર્ય છે એથી મોટું તો સમુડીના પરિવર્તન સમુડીના સંદર્ભે હર્ષદનું છે. સમુડીને ઓળખતો હતો તે નથી એવું એને લાગે છે. વ્યતિત દિવસોને હર્ષદ યાદ કરે છે. તેને પોતાના પરિચયની-પૂર્વકાલીન સમુડી યાદ આવે છે અને સમુડીનાં બે ભિન્ન રૂપ પ્રકટે છે. પોતાના ઘરમાં ગામડે કામવાળી તરીકે કામ કરતી પણ 'ઘરનું માણસ' જ બની ગયેલી સમુડી નટખટ, અલ્લડ અને તોફાની હતી. પણ શાંતાફઈબા, હર્ષદ અને પરિવાર સાથે માયાનો સંબંધ રાખતી હતી. સહુની સગવડ સાચવતી હતી અને સાજામાંદે સારવાર પણ કરતી હતી. હર્ષદ, સમુડી સાથેના સહવાસની સ્મરણયાત્રા કરે છે એ સાથે એ પોતાની વાગ્દત્તા નયનાની તુલના કરતો થઈ જાય છે અને કૃતિમાં ત્રીજું ઘટક ઉમેરાય છે.

(૪) સમુડી – પર્Þાǒરý અને પંચેન્Ëિ્Þનું ƒા¤ ઃ

અનુઆધુનિકતાનું એક લક્ષણ દેશીવાદ છે, જેમાં 'મૂળિયાં તરફ પાછા વળો - Back to roots' મુખ્ય ધ્યેય રહેલો છે. આજે પ્રકૃતિથી વિચ્છેદાયેલો માનવ પાછો પ્રકૃતિ તરફ જતો જોવા મળે છે. અહીં કૃતિની નાયિકા સમુડીના વલણ-વર્તનમાં પ્રકૃતિપ્રેમ જોઈ શકીએ છીએ.

'સમુડી' રબારીની દીકરી છે. તે નાનપણથી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનાં શાંતાફૈબાના ઘરે કામ કરતી હોય છે. શાંતફૈબાનો એકનો એક પુત્ર છે હર્ષદ. એની અને સમુડીની ઉંમરમાં ખાસ તફાવત ન હતો. બંનેને એકબીજા પ્રત્યે ઊંડી લાગણી હતી, બંનેને એકબીજાની મૈત્રી ગમે છે. સમુડી હર્ષદ માટે પૂરણપોળી બનાવે, ચોરેલી કેરીઓનો ભાગ આપે, કાચી કેરીઓ ખાઈને હર્ષદના ઢીંચણના સાંધા દુઃખતા ત્યારે સમુડી જ નરભેરામ વૈદ્યે આપેલો લાલાશ પડતો હળદર જેવો લેપ લગાવી આપતી. માથુ તો ઘણીવાર દબાવી આપતી. તળાવ કાંઠે હર્ષદના પગે જળો ચોંટી હતી ત્યારે હર્ષદ તો ગભરાયો હતો પણ સમુડીએ તો જળોના મુખ પાસે એનું થૂંક લગાવી ઉખેડી નાખી હતી. સમુડીના લગ્ન વખતે હર્ષદ તેને ઘેર મળવા જાય છે ત્યારે હર્ષદ આવ્યાનો આનંદ તેના અંગે અંગમાંથી છલકાય છે. ધડધડ કરતી લાકડાનો દાદર ઉતરતી હર્ષદના હાથમાંથી બેગ લઈ લે છે. મેંદીની ભાત ફેલાઈ ગઈ ત્યારે હર્ષદ ડિઝાઈન ખરાબ થશે તેવો ભાવ દર્શાવે છે પણ સમુડી તો કહે છે કે, હવે બેય હાથે મેંદીનો લેપડો કરી દેશું-અહીં હર્ષદ માટેનો નિર્વ્યાજ સ્નેહ છલકાય છે. સમુડી વગડાનો જીવ છે. એટલે હર્ષદને પ્રકૃતિના સૌન્દર્યનો અનુભવ કરાવે છે. પરીકથા, રાક્ષસ અને જીવતી ડાકણના અદ્ભુત અને ભયાનક વિશ્વનો પરિચય કરાવે છે. સૌ પ્રથમવાર જ્યારે સમુડી પાદર પેલી તરફની ટેકરી પર પોતાને ઘેર ગયેલી ત્યારે એક આંબલીનું ઝાડ બતાવીને કહેલું, 'જુઓ, હરસદભૈ, ઓંમલી પર જીવતી ડાકણ રે હ. રાતે જે પંખી આ ઓંમલી પર હૂઈ જવા એ બધોંય પંખીનું ગળું એ ડાકણ દબાવી દે નં પસ ખઈ જાય. જુઓ હરસદભૈ, તમોં તો એકકે પંખી બેઠુ નહિ આ ઓંમલી પર...સમુડીએ રાતરાણીનો એક છોડ બતાવીને હર્ષદને કહેલું, 'આ છોડ સ નં એ રોજ રાત પડ એટલે પરી બની જાય સ. અનં સુગંધ બનીનં ઉડાઉડ કર સ. પરી નં તો જાતજાતના મંત્રો આવડ એ મંત્રો બોલી નં તો રાક્ષસ જેવા રાક્ષસનંય ઘડીક વારમોં મચ્છર બનાઈ દે.'

'પેલો પેંપળો સ ન? એ પેંપળા પર એક ઓંખવાળી ડાકણ રે સ. ઘઈંડા પોપટનું રૂપ લઈનં એનં ડાળ પર બેઠેલી તો મીં નજરોનજર ભાળી'તી. હા, ઈનો પડછાયો ન'તો પડતો એટલે મનં ખબર પડી ગઈ ક નક્કી આ ઘઈંડો પોપટ એ એક ઓંખવાળી ડાકણ સ' (પૃ. ૭૯-૮૦) તો વળી, હર્ષદ કૉલેજ કરવા શહેરની હોસ્ટેલમાં રહેવા જાય છે. ત્યારે સમુડી કહે છે, 'હરસદભૈ', ભણી ગણીનં મો...ટ્ટા સાહેબ થજો. હાચવીનં રે'જો. શરીર હાચવજો. શરદીનો કોઠો હ તે વરહાદમોં બા'ર નોં જશો.' આ શબ્દોમાંથી એક ગ્રામીણ કન્યામાં રહેલું ડહાપણ પ્રગટે છે. હર્ષદ જેટલો જ સમુડીનો શાંતાફૈબા પ્રત્યે પ્રેમ છે.

સમુડીમાં પ્રકૃતિરાગ પણ વિશેષ છે. ચોમાસાનો પહેલો વરસાદ આવવાનો હોય કે માવઠું થવાનું હોય ત્યારે પહેલાં તો ઠંડો, વરસાદની સુગંધવાળો પવન આવે ત્યારે સમુડી બેય નસકોરાં ફૂલાવી ફૂલાવીને એ પવન શ્વાસમાં લે, શ્વાસ મઘમઘે, એ બેય આંખો પહોળી કરી, ભમ્મરો અધ્ધર ચડાવીને બોલે, 'શાંતાફૈબા, શાંતાફૈબા, ચ્યોંક વરહાદ પડ હ.' વરસાદ અને પવનને કારણે શાંતાફૈબા ઘરના બારી બારણા બંધ કરી દેવાનું કહે ત્યારે પણ શાંતાફૈબાના કહેવાથી નાછૂટકે બધી બારીઓ બંધ કરી 'ઈસ્ટાપરી' ભરાવી દે. પણ બારીની તિરાડ પાસે કાન માંડીને ઊભી રહે. સુંઉઉઉ... સુંઉઉઉ... કરીને આવતા પવનના સૂસવાટાથી ને તિરાડમાંથી યે ધસી આવતી સીમની ધૂળની બારીક રજકણોથી સમુડીના કાનમાં જાણે ગલગલિયાં થાય. સમુડીને આમ બારીની તિરાડ પાસે કાન માંડીને, વાંકી વળીને ધ્યાનથી ઊભી રહેલી જોઈ શાંતાફૈબાના મનમાંય કુતૂહલ થાય કે, સમુડી કેમ આમ ઊભી છે?

'લી સમુડી' તેઓ પૂછે છે, 'ચ્યમ કયારની ઓમ ઊભી સ?'

'આ પવન કોંક બોલ હ. મીકું ક લાય હોંભળું. પણ બળ્યું કોંય હમજાતું જ નહ' સમુડી જવાબ આપે (પૃ. ૨૧) એ જ રીતે સ્પર્શ અને સ્વાદના સંવેદનની તીવ્રતા પણ સમુડીમાં એટલી જ છે. ખાવાપીવાની સામગ્રીને તે શિશુસહજ વિસ્મયથી માણે છે. અથાણાની કાચની બરણીમાં કેરીના કટકા જોઈને એની આંખો ચમકી ઉઠે, મોંમા પાણી આવે, અથાણાની સુગંધથી તેનાં નસકોરાં પહોળાં થાય, એકાદ ટુકડો ખાધા બાદ અંગૂઠો અને આંગળી ચાટતી જ રહે. ક્યારેક 'વાસણ માંજવાની કાળી આમલીયે મોંમા મૂકે ને કચૂકા તો બધાય છેડે બાંધીને લઈ જાય. સોપારીના કડકાની જેમ શેકેલો કચૂકો મોંમા મુકે...' (પૃ. ૨૨) સમુડી આ રીતે પ્રકટ, ઉત્કંટ પંચેન્દ્રિયવ્યાપારથી જીવતી છોકરી છે. પરંતુ પ્રૌઢતા અને સભ્યતાનો પ્રવેશ થતાં ઈન્દ્રિવ્યાપારનો સંકોચ થવા લાગે છે. સમુડી મુંબઈમાં તેજા સાથે પહેલી જ વાર હોટલમાં જમવા જાય છે. ત્યાં મખમલની જાજમ જોતાં એને એના પર દોડાદોડ કરવાની ઇચ્છા જાગે છે. 'સમુડીએ ઊંચી એડીના ચંપલ કાઢી નાખ્યાં ને મખમલની પોચી પોચી લાલચટક જાજમ પર દોડાદોડ કરવાનું મન થઈ આવ્યું. પોતાના વતનમાં ચોમાસામાં લાલ મખમલ જેવા જીવડાં થતાં તે પોતે એ જીવડાંને હથેળીમાં લેતી. એ જીવડાં બધાંય પગ કેવાં શરીરની અંદર ખેંચી દેતાં, ને હથેળીમાં મખમલનો કેવો સુંવાળો સ્પર્શ થતો, આ યાદ આવતાં જ સમુડીએ ચંપલ કાઢી તો નાખ્યાં પણ.... આટલાં બધા માણસોનાં દેખતાં તે કંઈ જાજમ પર દોડાદોડી થતી હશે?, ને ચંપલ ફરી પહેરી લીધાં' (પૃ. ૧૦૭) વળી, તેજા સાથે દરિયે ગયેલી સમુ પગ પર, માથામાં રેતી ઠાલવે છે ને મૂઠ્ઠી ભરી બ્લાઉઝ ઊંચું કરી છાતીમાં પણ ઓરે છે, ચપટીમાં લઈ મોંમા મૂકે છે.

સમુડીને સૌંદર્ય પ્રસાધનો માટેનીય અણઘડ લાલસા છે. એને સારા, સુઘડ દેખાવાનો ભારે અભરખો છે. તેને માટેના તેના પ્રયત્નોમાંથી સંવેદનવિશ્વનો આવિષ્કાર થાય છે. તેની ચરિત્રગત નિર્દોષતા અને ગ્રામીણપણું પ્રગટ થાય છે. જે સુલભ નથી તે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારના તેમના પ્રીતભાવ રસનો વિષય બને છે. સમુડી બાથરૂમમાં જાય ત્યારે ખૂબવાર સુધી સાબુ સુંધ્યા કરે છે. નવા સાબુનું ઉખાડી નાખેલું પેપર કચરામાંથી કાઢી ઘેર લઈ જાય છે. શાંતાફૈબાની ગેરહાજરીમાં એ પોતાની મુખાકૃતિ આયનામાં જોયા જ કરે છે. 'શાંતાફૈબા શાક લેવા જાય ત્યારે એ આયના સામે ઊભી રહી ચહેરો જોયા કરે. ટેરવે કાજળ લઈ આંખોમાં લપેડા કરે. પછી ટેરવું ભમ્મરો પર ઘસે. બેય આંખને ખૂણે ચીપિયાને છેડે થોડું કાજળ લઈ

અણિયા કાઢે. કંકુનો આઠઆની જેવડો ચાંલ્લો કરે ને થોડુંક સેંથીમાં પૂરે, પછી શાંતાફૈબાની સાડી લઈ, આવડે એવી પહેરીને (દક્ષિણી, હોં) આયના સામે ઊભી રહે. સ્તનનો ઉભાર તથા કમરનો વળાંક નીરખે. પછી શરીરનું વજન જમણા પગ પર રાખી કમરને ય જમણી બાજુ લચકાવી, અજંતાની શિલ્પકન્યા જેવો આકાર રચે, કદાચ કયાંક આવા કોઈ શિલ્પનો ફોટો કે કેલેન્ડર જોયું હશે અથવા તો છાપામાં કોમલ ગુટિકાની જાહેરાતની કન્યા ય જોઈ હોય. પણ જેવો ફળિયામાં શાંતાફૈબાનો ઘેરો અવાજ સંભળાય કે, તરત દો....ડતી પેસી જાય બાથરૂમમાં,' (પૃ. ૧૭) આ સર્વે વિગતો સમુડીની સૌંદર્ય પ્રસાધનની ઝંખના સૂચવે છે.

સમુડીમાં રહેલી આ સૌન્દર્ય પ્રસાધનની ઝંખનાનું આકર્ષણ ક્યારેક એને ગાંડપણની કક્ષાએ મૂકી દે છે. જેમ કે નારીનું રૂપ તો દૃષ્ટિનો વિષય ગણાય, પણ હર્ષદની પત્નિ નયનાને જોવામાં જુલમ ગુજારતી હોય એવું લાગે છે. જો કે એ પ્રસંગમાં ય એનું ભોળપણ જ એમ કહીએ તો ચાલે. 'જ્યારે નયના આવી ત્યારે સમુડીએ તો તેના પર જુલમ ગુજારી દીધેલો. હાથ અડકાડીને નયનાને જુએ, પેલી બિચારી અકડાઈ ઉઠે પણ શરમની મારી નીચું જ જોઈ રહે. પણ સમુડી તો ચિબુક પકડીને એનો ચહેરો સહેજ ઊંચો કરે. હસતી વખતે નયનાના ગાલમાં પડતાં ખંજન પણ તર્જની અડકાડીને જુએ, ઊંચે ગળામાંનો હાર, નથ વગેરે ઘરેણાં ય અડકી અડકીને જોયાં ને તાજી જ સરખી કરાવેલી આય-બ્રો જોઈને તો સમુડીની આંખો પહોળી જ રહી ગઈ, ઊંચે ચડેલી ભમ્મરો અધ્ધર જ રહી ગઈ, ભમ્મરોનો આવો સરસ વળાંક અને ઘાટ, ભમ્મરોને ય સમુડીએ તર્જની ફેરવી ફેરવીને જોઈ. (બનાવટી તો નથી ચોંટાડીને? ટાલવાળા શહેરી લોકો બનાવટી વાળ લગાવે એવું તો સાંભળ્યું'તું)

પછી શું બોલવું, એ સૂઝયું નહિ તો ય પૂછ્યું, 'નૈનાભાભી, તમારી ભમ્મરો આવી હ' પછી પોપચા પહોળાં કરી, પોતાની એકમેકને ભરાવદાર ભમ્મરો અધ્ધર ચડાવી દઈ ઉમેર્યું, 'ભમ્મરો આવી અસલ શી' તી બન?'

નયનાએ જવાબ આપ્યો, 'એ તો મેં આય-બ્રો સરખી કરાવેલી.' અને પછી જ્યારે સમુડીએ જાણ્યું કે ભમ્મરોને ઘાટ આપવાની ય તે દુકાન હોય તે કેટલીક 'બાઈડીઓ' આ બધું કામ કરતી હોય ત્યારે તો એ દંગ જ થઈ ગઈ, (પુ. ૪-૫) આમ, સમુડીને માનવસૃષ્ટિ પ્રત્યે લગાવ છે. એટલો જ એને માનવેતર જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે ઘરોબો છે. ઘરના વાછરડા પ્રતિ એને પ્રેમ છે. એ મરી જાય છે ત્યારે એ ગાયની ડોકે વળગીને રડે છે. તો શાંતાફૈબાના રસોડામાં વધી ગયેલી ઉંદરડીઓ પણ એના સમભાવથી વંચિત નથી. એને મારી નાંખવાને બદલે એ કાળજીથી પકડીને ગામને ગોંદરે મૂકી આવે છે. તળાવમાંની જળોના ગુણદોષને એ પિછાને છે ને ગીધડાંઓનો જીવનવ્યવહાર પણ એનાથી અજાણ્યો નથી. એટલે જ આ કૃતિ સંદર્ભે જયંત કોઠારીએ નોંધ્યું છે કે-'સમુડી' વાંચતાવેંત જ, ઘણાને સ્પર્શી ગઈ હશે તેમ, મને પણ સ્પર્શી ગયેલી. એનું કારણ શું એમ પૂછીએ તો, હું માનું છું કે, સૌ કોઈ સૌપ્રથમ સમુડી નામના ધબકતા વ્યક્તિત્વનો જ નિર્દેશ કરશે. લેખકે સમુને 'વગડાની દીકરી' રહી છે. હું એને પર્યાવરણ પંચેન્દ્રિયનું બાળ કહું. માત્ર વગડાંને જ નહિ, આજુબાજુની સમસ્ત માનવ અને માનવેતર સૃષ્ટિને એ પોતાની પંચેન્દ્રિયથી, અને મનથી, ઝીલે છે, એને આત્મસાત્ કરે છે અને એને પ્રતિક્રિયાઓ આપે છે. મનનો વ્યાપાર તો માનવને માટે સહજ છે, પરંતુ પંચેન્દ્રિયનો આવો પ્રબળ વ્યાપાર સમુડીના વ્યક્તિત્વનો અનોખો અંશ છે.' (૨)

સમુડી પ્રેમાળ છે, એટલી નિડર-નિર્ભય પણ છે. સમુડીના વિવાહ જે છોકરા સાથે થયા હતા તે છોકરો તેને પસંદ ન હતો. તેમની જ્ઞાતિમાં વિવાહ તોડવા ખૂબ કપરું કામ હતું. પણ સમુડીનાં પિતા અને સમુડી બંને મળીને એ વિવાહ તોડે છે અને હિંમત કરી તે મનગમતા તેજા સાથે લગ્ન કરે છે. પરિણામે સમુડીના પિતાની હત્યા પણ થાય છે. એ જ રીતે સૂર્યાસ્ત સમયે જંગલમાં ગયેલી સમુડીને સોમલો રોકે છે, એનોય એ પ્રતિકાર કરે છે. તેમજ એક દિવસ વગડાના એકાંતમાં તેના પ્રથમ વિવાહ થયા હતા તે જીવલો તેને

ધમકી આપે છે કે - 'તને પૈણવા આવશે ઈ જીવતો ગોંમ બારે ની નેંકળે અનં જોંન ચેવી ગોમમોં આવ હ એય જોઈ લય' ત્યારે એ ધમકીને ગણકાર્યા વિના પોતાનું ધારેલું કરે છે. આવા પ્રસંગો દ્વારા એના નીડર વ્યક્તિત્વનો પરિચય સાંપડે છે. આમાં વળાંક છે; વક્રતા છે. રૂઢિચુસ્ત સમાજ સામે બંડ પોકારતી સમુડી પોતાનું ધાર્યું કરીને જ રહે છે.

(૫) સમુડીના પાŒ્ર સામે ઢંકાઈ જŒા હર્ષË અને નÞના ઃ

નવલકથામાં મુખ્ય પાત્રની આડાશે કૃતિમાં ગૌણ પાત્રો જોડાતા હોય છે. એ અર્થમાં લેખકને આ રચનામાં સમુડીના પાત્રનો વિકાસ જ અપેક્ષિત છે. માટે નાયક તેના પાત્ર સામે ઢંકાઈ જતો લાગે છે, બલ્કે સમુડીની સરખામણીએ હર્ષદનું પાત્ર આ નવલકથામાં ઉતરતું લાગે છે. તેને સમુડીને પ્રિયાના રૂપમાં જોઈ નથી, કલ્પી નથી. જો કે હર્ષદ અને સમુના સ્નેહસંબંધના બીજ એમની બાળપણની મૈત્રીમાં રહેલાં જોઈ શકાય છે. હર્ષદને સમુડીના વ્યક્તિત્વનું જબરું આકર્ષણ છે. એટલે જ તેની સગાઈ થઈ છે તે નયના સાથે સતત સમુને સરખાવ્યા કરે છે. સમુ પણ હર્ષદની અત્યંત કાળજી લે છે ; એને માટે અત્યંત ઉમળકો બતાવે છે. એના લગ્ન વખતે હર્ષદ આવે છે ત્યારે મેંદીની ડિઝાઈન ફેંદાઈ જવાની પરવા કર્યા વિના દોડીને હર્ષદના હાથમાંથી બેગ લઈ લે છે. પણ એ પ્રસંગથી આપણે એ નકકી કરી શકતા નથી કે બંને વચ્ચે પ્રણયના અંકુરો ફૂટ્યા છે. જો કે શ્યામ વર્ણની પણ લાવણ્યથી ભર્યો ભર્યો સ્નિગ્ધ ચમકતો પાતળો દેહ ધરાવતી સમુડીના સ્ત્રીત્વની હર્ષદની આંખો નોંધ લે છે. '....ક્યારેક ક્યારે હર્ષદ, સમુડી વાસણ માંજતી હોય ત્યારે એના પોલકામાંથી દેખાતાં બેય સ્તનનો થોડોક ભાગ અને વચ્ચેની ઊંડી ખીણ તરફ તાકી રહેતો. સમુડી ઢીંચણથી યે ઉપર ચણિયો લઈને કપડાં ધોતી હોય ત્યારે હર્ષદ ક્યારેક એની થરથરતી માંસલ જાંઘને જોયા કરતો' (પૃ. ૧૬) અને તેજાને મળવા તૈયાર થયેલી લજ્જાશીલ નારી સમુના સ્પર્શથી તો હર્ષદ એવો અપૂર્વ રોમાંચ અને આવેગ અનુભવે છે કે, એ ઝનૂનપૂર્વક સમુને ચુંબન પણ કરી બેસે છે. પોતાના આ વર્તનથી એ વખતે તો ઘણી લજ્જા અનુભવે છે, પણ સમુડીનો સ્પર્શ એના જીવનની મોંઘી મિરાત બની જાય છે. હર્ષદ એને બાથમાં લે છે અને ચુંબન કરે છે ત્યારે એ હતું એટલું જોર કરીને હર્ષદને ધકકો મારે છે. પણ પછી તો જાણે આ ઘટના બની જ ન હોય એમ હર્ષદ સાથે સ્વાભાવિકતાથી અને પૂર્વવત આત્મીયતાથી વર્તન કરે છે. આ પ્રસંગના લીધે હર્ષદનું મન અનેક પ્રશ્નોથી ઘેરાય છે. હર્ષદ વિચારે છે કે સમુડીને પોતાનું આ વર્તન ગમ્યું હશે? 'હવે મારી સાથે સીમની પેલી તરફની ટેકરી પર સૂર્યાસ્ત જોવા તો નહીં જ આવે અને ગામની ઉત્તરે, પાંચેક કિ.મી. દૂરથી પસાર થતા રેલવેના પાટા તરફ તો કદાચ ક્યારેક નહીં આવે!'

બંને જણ રેલવેના પાટા પર કેવાં ફરવા જતાં! બંને અલગ- અલગ પાટા પર ચાલતાં, બેય હાથ પહોળા કરી, સમતોલન રાખીને. કોણ ઝડપથી અને પડી ગયા વગર પાટા પર દોડી શકે એની શરતો લાગતી. જે શરત હારે તેણે કેરીઓ, બોર, રાયણ, જામફળ કે જાંબુ બીજાના માટે ચોરી લાવવા પડતાં! પાટા પર ચાલવાને બંને જણ ટેવાયેલાં તો હતાં. પણ થોડેક જતાં સમતોલન ડગતું ને એકાદ પગ પાટા પરથી પડી જતો. એ પછી બંને જણ એકમેકનો હાથ પકડી આંગળીઓમાં આંગળીઓ પરોવીને, બીજો હાથ પહોળો રાખી પાટા ઉપર દોડતાં, તો પડતા નહિ. સમતોલન રાખીને, સંવાદિતા જાળવીને પાટા ઉપર બંને પૂરઝડપે દોડતાં આગળ ને આગળ; નિરુદ્દેશે!

પણ હવે?

સમુડી એવું નહિ વિચારે કે ઘરમાં બધાં હતાં તોય મેડી પર પોતાને બાથમાં લઈને ચુંબન ચોડી દીધું તો પછી રેલના પાટા પર કે વનવગડામાં તો હર્ષદ શું નહિ કરે?

પણ મારે મેડી પર એમ નહોતું કરવું જોઈતું. કેમ એવું થઈ ગયું, એ હર્ષદને ય સમજાતું નહોતું. સસ્તી નવલકથાઓ વાંચવાને કારણે? ફૂટતી યુવાનીને કારણે? ના, એવું કારણ તો ન હોઈ શકે. તો પછી? હર્ષદને કશું જ સમજાતું નહોતું.' (પૃ. ૬૭-૬૮) જો કે ક્ષોભ અનુભવતો હર્ષદ બીજે દિવસે મોડા સુધી ચાદર

ઓઢીને સૂઈ રહે છે. એવામાં સમુડી આવીને ચાદર ખેંચે છે. હર્ષદ ચાદર ઓઢીને સીધો બાથરૂમમાં ભાગે છે. એ પછી - ...સમુ થોડી ક્ષણો ઊભી રહેલી અને હર્ષદના વજનથી નવા ગોદડામાં પડેલા ખાડા તરફ કેવી તો તાકી રહી હતી! (પૃ. ૬૮) એ કદાચ સમુડીનું હર્ષદ માટેના શારીરિક આકર્ષણનું સૂચક છે, એમ માની શકાય.

જ્યારે હર્ષદને માટે તો સમુનો સ્પર્શ નયનાના સ્પર્શથી જુદા પ્રકારનો - અનેરો આનંદ આપનારો હતો. સમુ લગ્ન પછી મુંબઈમાં જ વસે છે. હર્ષદ એને નેહડે એની ગેરહાજરીમાં દૂધ લેવા જાય છે ત્યારે સમુએ ભીંત પર થાપેલા છાણાઓ પર એની આંગળીઓની જે છાપ પડી હતી એ છાપ ઉપર હર્ષદ પોતાની આંગળીઓ ફેરવે છે, દબાવે છે. સમુના સ્પર્શની એક નિગૂઢ ઝંખના આમાંથી વ્યક્ત થાય છે. પણ હર્ષદના સ્વપ્નલોકમાં સમુનું કયાંય સ્થાન નથી.! ત્યાં તો થનાર પત્ની નયનાનો જ પ્રવેશ છે. છતાં નયના સાથેના પ્રત્યેક પ્રસંગે સહજ રીતે તે બંનેની સરખામણી કરી બેસે છે. બાહ્ય રીતે જોતાં સમુડીની સરખામણીમાં નયના ભણેલી-ગણેલી, રૂપાળી ફેશન કરી જાણનારી ઊંચા કુળની છે. પણ તેનું આંતરરૂપ હર્ષદને ઘણું ઉતરતી કક્ષાનું લાગે છે. હર્ષદ એક વાર સાસરે જાય છે. ચણિયો-બુશર્ટ પહેરેલી નયના તેને જોતાં જ ઘરમાં પેસી જાય છે અને એક કલાકે સાડી પહેરી બહાર આવે છે. હર્ષદને મનમાં થાય છે કે મને મળવાની નયનાને શું સહેજે ઉતાવળ નથી? સમુડીના લગ્ન પ્રસંગે પોતે તેના ગામ ગયો ત્યારે હથેલીમાં મહેંદી મૂકાવેલી હતી, તો પણ સમુડીએ દોડતી આવી તેની બેગ હાથમાંથી લઈ લીધી હતી, એ તેને યાદ આવી જાય છે. સમુડી લોટ નાખીને ઉંદરડીને તપેલીમાં પકડી દૂર મૂકી આવતી. નયના મોટી ઈંટ મારી ઉંદરડીનો છુંદો કરી નાંખે છે. નયના સાથેના પ્રત્યેક પ્રસંગે જાણ્યે-અજાણ્યે હર્ષદ તેની સરખામણી સમુડી સાથે કરે છે. અને નયના તેને અનેક દૃષ્ટિએ ઉતરતી લાગે એટલે તે સમુડી કરતાં ઉતરતી કક્ષાની નયનાને સ્વીકારી શકતો નથી. જયેશ ભોગાયતાને લેખકનો આ અભિગમ યોગ્ય લાગ્યો નથી. તેઓ નોંધે છે કે - '... આ દૃષ્ટિકોણથી નયનાનું પાત્ર કૃતિમાં આગંતુક જ રહ્યું છે. સમુડીના સંવેદનવિશ્વની સર્વોપરિતા સિધ્ધ કરવા માટેનો લેખકનો એક કીમિયો જ છે. નયનાની સ્વભાવગત મર્યાદાઓ દર્શાવતી તમામ ઘટનાઓ એકી સાથે બનતી રજૂ કરવામાં આવી છે, તે પ્રતીતિકર નથી. હર્ષદ નયનાને મળવા માટે સાસરે જાય છે ત્યાં નયનાના પાત્રની મર્યાદાઓ દર્શાવતી ઘટનાઓ જેવી કે, હર્ષદને જગાડવા જવું નહિ, લાંબા સમય બાદ હર્ષદને મળવા જવું, રસોઈ બનાવવાને બદલે બજારમાંથી તૈયાર વાનગી મંગાવવાની દાનત, તરસી ગાયને પાણી પીવડાવવું નહિ. ઉંદરડીને ઈંટ વડે મારી નાંખવી, પ્રોફેસર શર્મા સાથેનો સંબંધ-વગેરે એક સામટી બનતી દર્શાવે છે. તેની ઘટનાઓનો ખડકલો લેખકનો આશય ખુલ્લો પાડે છે. નયનાના પાત્રની હીનતા વડે સમુડીના પાત્રને ઉપસાવવા માટેનો શ્વેત-શ્યામ બાજુ જેવો સપાટી પરનો ભેદ માનવ-ચરિત્રની કોઈ સંકુલતા દર્શાવી શકતો નથી.' (૩)

આમ, કૃતિનો નાયક સમુડી અને નયના વચ્ચે સતત મનોમન સંઘર્ષ અનુભવતો જોવા મળે છે. બીજું કે, સમગ્ર કૃતિ નાયકના મનમાં સ્મરણરૂપે આકાર પામેલી હોવાથી પણ તેનો માનસિક સંઘર્ષ તીવ્રતાનો અનુભવ કરાવે છે.

નાયક હર્ષદ નયના નજીક જવા ઝંખે છે. નયના રૂપાળી છે. આજના જમાના સાથે ચાલતી છોકરી છે, પણ એના વર્તનને કારણે હર્ષદને નયનાનું પાત્ર આકર્ષી શકતું નથી.

એ જ રીતે આખી નવલકથામાં ગૌણ પાત્રો બહુ ઓછાં છે, જેવાં કે જીવલો, સોમલો, સમુડીના બાપુજી, શાંતાફૈ વગેરે. પરંતુ આ બધાં જ પાત્રો સમુડીના પાત્રને વિકસાવવામાં સર્જકે ખપમાં લીધાં છે.

(૬) માનઠસહજ લાગýીના અ¼ાઠની કÚા ઃ

અહીં લેખકે હર્ષદ અને સમુડીને એકબીજા માટે ઝૂરતા બતાવ્યા છે. પરંતુ બંને પાત્રો એકબીજાના મનની વાત કહેતાં અચકાય છે. એ રીતે 'સમુડી' માનવસહજ લાગણીઓની વિશિષ્ટ કથા છે.

કૃતિના કેન્દ્રમાં સમુડી છે. સમુડીનું બાળપણ, એની નાની-નાની હરકતો અલ્લડ અને તોફાની હોવા સાથે એ કામગરી અને માયાળુ પણ છે. વયસહજ આવેગો-આવેશો એ પણ એની સાહજિક વૃત્તિ અહીં ઢાંકપિછોડા વિના સમુડીના વ્યકિતત્વ જેમ જ પ્રગટી છે. પણ હર્ષદ વિનાની સમુડી શૂન્યસમી છે. મધુરાયના મતે તો '...હર્ષદની આંખે જોતો જોતો વાચક સૃષ્ટિનું સઘળું નિર્દોષ, શુભ અને ઇચ્છનીય છે, તે સમુડીમાં મૂર્તિમંત જુએ છે. સમુડી પહાડ પરથી પડતા ધોધ જેવી કુદરતી, હસમુખી અને બોલકી છે. સમુડી હર્ષદ માટે સૃષ્ટિના સઘળા સ્ત્રીસંબંધોની અવેજી બને છે. બહેનની જેમ એનું ધ્યાન રાખે છે. દાસીની જેમ એની સેવા કરે છે. સખીની જેમ એને મીઠાં બોર ચોરી આપે છે. માની જેમ એની રખેવાળી કરે છે. રસિકાની જેમાં એનાં નેત્રોમાં રમી આવે છે.' (૪) હર્ષદ સમુડીની દરેક વયનો સાથી રહ્યો છે. બંને વયસંધિકાળ વટાવીને યૌવનના ઉંબરે આવીને ઊભાં છે ત્યારે નામ પાડયા વિનાનું પોતાથી અજાણ્યું એવું સહજ આકર્ષણ અનુભવે છે. વળી, નવલકથાના અંતે સમુડી હર્ષદને વિદાયના બે બોલ કહી શકતી નથી. આનાથી મોટી કરૂણતા કઈ હોઈ શકે? મણિલાલ હ. પટેલ આ કૃતિ વિશે એટલે જ કહે છે કે - '.... મૂંગા પ્રેમની આવી તીવ્ર વેદના આ કથામાં છે ને લેખકે ડુસકુંય સંભળાવા દીધું નથી... ને એટલે તો એ મૌન સંવેદનોનો દરિયો સહૃદયોને ખળભળાવી રહે છે. આ કથા કશા સામાજિક પ્રશ્નને, આમ પ્રત્યક્ષ પણે સ્પર્શતી નથી. છતાં યોગેશે હર્ષદ-સમુનાં પાત્રો દ્વારા 'માનવ' અને 'માનવધર્મ'ને ચીંધ્યો છે. જાતિ અને વર્ગના પરંપરાગત મોભાથી હર્ષદ 'સમુ સુધી' જઈ શકતો નથી! અને એટલે જ સાચી લાગણીઓને ગળે ટૂંપો દેવાઈ જાય છે શાંતાફૈબા સમુને ઘર-રસોઈ સોંપી શક્યાં, પણ દીકરો સોંપી શકત ખરાં? (૫) મણિલાલનો આ પ્રશ્ન ખરેખર યોગ્ય જ છે. એમાં આપણે સહમત થવું જ પડે! કારણકે મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં વસ્યા પછીય-'સમુડી વિચારતી, અહીં કઈ વાતનું દુઃખ છે? પોતાને શાનું ઓછું આવે છે? પોતાની પાસે શું નથી? છતાંય કેમ એવું લાગે છે કે કશુંક ખૂટે છે? જાણે એના જીવનની ધોરી નસ જ ખૂટતી ન હોય? કશોક જબરજસ્ત અભાવ તેને સતત રાત-દિવસ કેમ પીડે છે? શેનો અભાવ છે આ?' (પૃ. ૧૦૮) આ અભાવ ગ્રામીણ પરિવેશ અને સાથે -સાથે હર્ષદને ગુમાવ્યાનો અભાવ છે. વળી, પરસ્પર માટે તીવ્ર ઝંખના છતાં દુર રહેવા માટે વિવશ પાત્રોની વ્યથા માનવજીવનની કરૂણતાનું રહસ્ય છે. અભાવોને બુધ્ધિ વડે ઉકેલી શકાતા નથી. જે છે, જે બની રહ્યું તેને માત્ર અનુભવ્યા કરવાનો અભિશાપ માનવનિયતિનું પરમ સત્ય છે. એટલે કે 'સમુડી' માનવ સહજ લાગણીઓના અભાવની કથા છે. આ અભાવ માનવસર્જિત છતાં નિયતિનાં પરિણામ સ્વરૂપ હોય છે. અહીં બંને પાત્રોમાં અભાવ છે. પાસે હોય ત્યારે ખાસ મહત્ત્વ ન ધરાવતું પણ દૂર જાય-થાય ત્યારે એનો અભાવ વર્તાય. એ રીતે એકબીજામાં સહજતાથી જે ભળ્યા-હળ્યા એની પ્રતીતિ જ અભાવ ઊભો કરે છે. આ રીતે જોતાં 'સમુડી' માનવસહજ લાગણીઓની વિશિષ્ટ કથાવાર્તા છે.

(૭) પાŒ્રાનુસાર ¼ાષાનો ðિનિÞોગ ઃ

લેખકે કશીય અતિશયોકિત વિના ને કશાય અભિનિવેશ વિના પૂરી સ્વસ્થતાથી આલેખન કર્યું છે. એમાં રહેલો ભાષાનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ એની સફળતાના પાયામાં છે. સમુડીની જેમ આ નવલની ભાષાનું પણ આકર્ષણ પણ તેની સરળ સાદગીમાં રહેલું છે. સીધી, સરળ અને વેધક રજૂઆત આ કૃતિની લાક્ષણિકતા છે. બિનજરૂરી પ્રસ્તાર ક્યાંય જોવા મળશે નહીં. લેખકે ઓછામાં ઓછા શબ્દોથી કામ પાર પાડ્યું છે. સમુડીનું રૂપવર્ણન કરતાં લેખક નોંધે છે કે - '... ગમે તેમ, પણ સમુનો ચહેરો તો અત્યંત નિર્દોષ, એમાં બેમત નહીં. મોટું કપાળ, સપ્રમાણ નાક, પણ નસકોરાં સહેજ મોટાં, હસે ત્યારે બંને નસકોરાં ને હોઠના ખૂણાને જોડતી લયયુક્ત વળાંકવાળી રેખાવાળું જાણે ફ્રિ-હેન્ડ રચાય. ઉપરના દાંત વાંકાચૂંકા, નીચલો હોઠ જરી જાડો. હડપચી પર ત્રણ ભૂરાં ટપકાં ત્રિકોણના આકારમાં ત્રોફાવેલાં. લાગણ્યથી ભર્યોભર્યો સ્નિગ્ધ ચમકતો પાતળો દેહ. ઊંચાઈ પાંચેક ફૂટ, ખૂબ લાંબા વાળ. ખાસ્સો મોટો અંબોળો વળે. પાતળી કમર, ભરાવદાર છાતી' (પૃ. ૧૬) જરૂરી બધી વિગતો લેખકે આપી છે. એમાં કયાંય પ્રસ્તાર

લાગતો નથી. વળી, આ આલેખનમાં કલ્પનાનો સહારો લીધો નથી. વાસ્તવના સ્પર્શથી એને સજીવ બાનાવ્યું છે. એ જ રીતે નયનાનું મુગ્ધ પ્રેમી હર્ષદની નજરે વર્ણવાયું છે. ઃ '... વિવાહ થયા પછી તો એને સતત લાગતું કે બાળપણથી જ એના મનમાં જે કપોલકલ્પિત કન્યા રચાતી આવી છે, એ જ નયના એના એકાન્ત વનને જાળવનારી, એના ભર્યાભર્યા અરણ્યને સંભાળનારી, કોઈનીય લાગણીને સહેજ લસરકો સરખો ય ન પડે એનું ય ધ્યાન રાખનારી, અત્યંત સંવેદનશીલ, સ્વચ્છ ઝરણા જેવી ચંચળ, પારદર્શક, નિર્દોષ... મુલાયમ પીંછાના સ્પર્શથી ય ઉઝરડો પડે એવી સુકોમળ, તાજા તાજા માખણ જેવી સ્નિગ્ધ, માણસો જ નહિ પણ પશુપંખીઓને વનરાજિની લાગણીય કયારેય ન દુભાય એનોય ખ્યાલ રાખનારી એની કપોલકલ્પિત કન્યા એટલે નયના...' (પૃ. ૩૧) નયનાના આલેખનમાં વાસ્તવ અને કલ્પનાનો સુમેળ છે. જેવા સામર્થ્યથી લેખક સ્ત્રી રૂપ વર્ણવે છે, એવા જ સામર્થ્યથી પુરૂષરૂપ પણ વર્ણવી શકે છે એની પ્રતીતિ તેજાના વર્ણનથી થાય છે ઃ '... મોટો ચહેરો, પહોળાં જડબાં, ભરાવદાર મૂછો, તેજીલી પાણીદાર મોટી આંખો, બરછટ ચામડી, બેય ગાલ પર ખીલ ફૂટ્યા પછી રહી ગયેલાં ઝીણાં ઝીણાં કાણાં જેવાં નિશાન. ઉંમર હશે વીસેક. પડછંદ કાયા, છ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈ. પહોળા ખભા. વિશાળ છાતી, મજબૂત બાંધો, કસાયેલા સ્નાયુઓ. છ-સાત જણાને તો એકલો પહોંચે. સીમ આખીને ધ્રૂજાવે એવો ઘેરો બુલંદ અવાજ. એ અવાજનો રણકો જ જુદો. વારે વારે પલકતી એની પાંપણો. કેવી મોહક લાગતી! (પૃ. ૪૨) એ જ રીતે પ્રસંગાલેખનમાં ય લેખકની સર્જકતાનાં દર્શન થાય છે. હર્ષદના ઘેર તેજાનું મળવા આવવું, ટેકરી પર સૂર્યાસ્ત જોવા ગયેલી સમુડી પર સોમલા દ્વારા થતા બળાત્કારનો પ્રસંગ કે પછી નયના સાથે ફિલ્મ જોવા જતાં હર્ષદે કરેલું આચરણ કેટલું સંયમતાથી આલેખાયું છે. ઃ '.... હર્ષદને માત્ર એટલું જ યાદ હતું કે એ ધીર ધીરે અંધકારમાં ડૂબતો જ ગયો, ઊંડે ને ઊંડે....ઉડેફફ ચારે તરફ પાણી હિલોળા લેતું.... કશુંક રહસ્ય, રોમાંચ અને વિસ્મયનું વજન એને ડુબાડયે જતું હતું.... અંધકારના દરિયામાંથી જાણે એક મોજું બીજાને અફળાતું ને વિજળી ઝબકી જતી નસેનસમાં ત્યાં અચાનક જ થિયેટરની બધી જ લાઈટો ઝબૂકી... અજવાળું આંખોને વાગ્યું. આંખો અંજાઈ ગઈ. આસપાસ ધુમ્મસ દેખાવા લાગ્યું, જાણે પોતાના આખાય દેહ પર દરિયાની ખારાશ અને ગંધ ચોંટી હતી. હજીય કશીક ગંધના કોશેટામાં એ પુરાયેલો હતો. આંખો ફરી મીંચી. પટપટાવી. ખોલી તો નયના ખુશખુશાલ હસતી હતી! બોલી- 'મજા આવી ગઈ ને!' (પૃ. ૩૬)

અહીં યોગેશ જોષીની કલમની તાકાતની પ્રતિતી થાય છે. ભૂતકાળની ઘટનાઓને યાદ આવતી જાય છે તેમ નિરૂપી છે. કૃતિના કેન્દ્રમાં સમુડી છે. આ કામવાળી છોકરી સમુડી મહેસાણાના રબારી કોમની છે. એની બોલીમાં અન્ય પાત્રોમાં ઉત્તર ગુજરાતની બોલીનો લહેકો - રણકો સંભળાય છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંત જોઈએ ઃ

* ચંપલ-બંપલ આપડોનં નોં ફાવ. કોઈએ જોણ બેય ટોંટીયા ઝાલી રાખ્યા હોય ઈમ લાગ હ. (પૃ. ૨)
* બઉ મેલું હ ક? તે મીકું ના'વાના હાબુથી ઝટ નીં ધોવાય. કપડોં ધોવાની ભૂકી લઉં તો ઝટ દઈનં ધોવાઈ જાય નં ફેંણ ફેંણ થાય. તમોં મીં તો હાતકનં નિરમાની ભૂકી ધબકાઈ ... (પૃ. ૮)
* મૂઈ નોકરી જાય તો જાય. ઓંય ચીયાન? જોડા ભાઈ ન? શેઠાણીની નોકરીની એક બે નં તેણ (પૃ. ૨૫)
* લી હોંભળ્યું કોંય? સમુડીનં અત્તારથી ચેવા ઉલાળા થાય હ? (પૃ. ૩૭)
* પેલા તેજાનં લઈનં વગડામોં ગઈ, રોંડ નં સેજે લાજ નોં આઈ? (પૃ. ૩૭)
* મોંબળી સમુડી તો પે'લેથી જ આઝાદ. પણ હાહરીના પીટયા એ કાળમુખા સોકરાનં ય ઈમ નોં થ્યું ક ચીયોક ભાળી જાહે તો... (પૃ. ૩૭)
* વાત કર તો ખરી? મુંય કોંય જમ તમ સું? મુંય પસ એકેકનં જોઈ લઉં કની માએ હવા શેશ હૂંઠ ખાધી હં. ગોંડ પર એવો અકસર ચોંપું ક હળગી જાય. અમં કોંય અને નનોં નહ. ગોમમોં કુણ હું કર હ બધી ય ખબર રાખીએ સીએ, હમજયા? (પૃ. ૩૯)

* હાળું આ વેળા કોંટા વધાર લાગ્યા હ... નખ્ખોદ જાય પીડયા ભગવોનનું... બોઈંડી પર કોંટા હું કરવા ઉગાડયા હસી? કાલ કપડોં ધોત હાબુનું પોંણી અડસે તાણં તો બઉ બળતા બળસે. (પૃ. ૭૨)
* પેલો પેંપળો સ ન? એ પેંપળા પર એક ઓંખવાળી ડાકણ રે સ. ઘઈંડા પોપટનું રૂપ લઈનં એનં ડાળ પર બેઠેલી તો મીં નજરોનજર ભાળી'તી. હા, ઈનો પડછાયો ન'તો પડતો એટલે મનં ખબર પડી ગઈ ક નક્કી આ હાઈંડો પોપટ એ એક ઓંખવાળી ડાકણ સ. (પૃ. ૮૦)

લોકબોલીના વિનિયોગને કારણે કૃતિને તળપદી તાકાત મળી છે અને સમુડીના પાત્રને વાસ્તવનો સંસ્પર્શ થયો છે. સમુડી મુંબઈમાં થોડો સમય રહ્યા પછી જે ભાષા બોલે છે તેમાં લોકબોલીના અંશો નહિવત્ થઈ ગયા છે. બોલીનો કયાં કેટલો ઉપયોગ કરવો એ બાબતમાં લેખક પૂરા સભાન છે. બોલીનો ક્યાંય અતિરેક ન થઈ જાય અને તેને કારણે અવગમનમાં મુશ્કેલી ઊભી ન થાય તેનો પણ લેખકે ખ્યાલ રાખ્યો છે. વળી, કેટલાંક પાત્રો-પ્રસંગે શિષ્ટ માન્ય ભાષાનો વિનિયોગ પણ લેખકે કર્યો છે. એટલે જ કાવ્યગંધી ગદ્ય અને પ્રતીક-કલ્પનની ભરભારમાં રાચતી આપણી આજની નવલકથા કરતાં 'સમુડી' એના સાફસુથરા ગદ્ય પ્રયોજન અને સહજ અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે જુદી તરી આવે છે.

(૮) સમુડી ઃ લ½ુનઠલ કે ટૂંકીઠાર્Œા? ઃ

'સમુડી' રચના કયા સ્વરૂપની છે એ વિશે વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મતો આપ્યા છે. સ્વરૂપ સંદર્ભે જોઈએ તો 'સમુડી' ને લેખક લઘુનવલ માને છે. ડા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ પણ આ કૃતિના સ્વરૂપ સંદર્ભે ચર્ચા કરતાં નોધે છે કે - 'સમુડી' લઘુનવલના સ્વરૂપની અપેક્ષાઓને મહદ્અંશે સંતોષે છે. કૃતિના બંને મુખ્ય પાત્રો-હર્ષદ અને સમુડી મોટાભાગે સમાજથી નિરપેક્ષ પોતાની દુનિયામાં રચ્યાં પચ્યાં આત્મકેન્દ્રિત પાત્રો છે. વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલાં આ બંને પાત્રોનાં મનોગતનું મર્મદર્શન કરાવવાનો લેખકનો પ્રયાસ છે. કૃતિમાં આલેખિત બધી ઘટનાઓ આ પાત્રોના અનુબંધમાં કલવાતી લાગશે. કૃતિમાં આવતાં અન્ય પાત્રો આ મુખ્ય પાત્રોને જ ઉઠાવ આપી રહે છે. અન્ય પાત્રોનું રચનામાં વિગતપૂર્ણ, વિકાસશીલ ચિત્રણ થયું નથી. આ લઘુનવલમાં બાહ્ય વાસ્તવના સંકેતો છે પણ મુખ્યત્વે તો હર્ષદ-સમુના આંતરજીવનની વાસ્તવિકતાને ઊર્મિલક્ષી ભૂમિકાએ વિષય બનાવે છે. જે સંકુલ પરિસ્થિતિમાં આ પાત્રો મૂકાયાં છે તેમાં તેમનાં ચિત્ત કેવાં દોલાયમાન થયાં છે, તેઓ લાગણીઓના કેવાં વાવંટોળ અનુભવી રહ્યા છે એ લેખકે સક્ષમ રીતે આલેખ્યું છે. લઘુનવલના સર્જક પાસે અપેક્ષિત ભાષાસભાનતા પણ અમુક અંશે યોગેશની ભાષામાં જોવા મળે છે. ...' (૬) જ્યારે જયેશ ભોગાયતાને આ કૃતિ લાંબી ટૂંકીવાર્તા લાગી છે. તેઓના મતે '... લઘુનવલમાં કૃતિના મુખ્ય પાત્રનો વિકાસ અપેક્ષિત છે તેવો કોઈ ચરિત્રગત વિકાસ સમુડીના પાત્ર વડે સિધ્ધ થયો નથી. લાંબી ટૂંકીવાર્તામાં કૃતિના પાત્રોના આવિષ્કાર મહત્ત્વનું પાસું છે. આ અર્થમાં સમુડીના પાત્રનો આવિષ્કાર કૃતિનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુ છે. હર્ષદ, નયના, શાંતાફૈબા, તેજો વગેરે અન્ય પાત્રોના સંદર્ભે પણ સમુડીના પાત્રનો આવિષ્કાર થાય છે.... કૃતિના મુખ્ય પાત્રનો આવિષ્કાર સિદ્ધ કરવા તેના (પાત્રના) સંવેદન વિશ્વનું કલાપૂર્ણ આલેખન લાંબી - ટૂંકીવાર્તાની મુખ્ય શરત છે. 'સમુડી' માં સમુડી તેમજ અન્ય પાત્રના સંવેદન વિશ્વનો આવિષ્કાર કૃતિનું મહત્ત્વનું અંગ છે.' (૭) લઘુનવલના અભ્યાસી ડૉ. નરેશ વેદે લઘુનવલના સ્વરૂપ વિશે નોંધ્યું છે કે -'લઘુનવલ.... કોઈ એક ચરિત્રને અનુલક્ષીને રચાય છે. સર્જક એક અજાણ્યા પાત્રમાંથી એક વ્યક્તિ વિશેષ રૂપે તેનું નિર્માણ કરતો હોય છે. આથી લઘુનવલમાં આરંભથી અંત સુધી સતત પ્રવાહિત રહેતી કથાનાયકની સંવિતધારા જ લેખક અને ભાવકના આકર્ષણનો મુખ્ય આધાર બને છે. કથાના હેતુબીજ અને વિષયવસ્તુનું વહન અને નિયંત્રણ આ કેન્દ્રસ્થ ચરિત્ર દ્વારા જ થાય છે. એ આખી રચનાનું ઋત બને છે. (૮) એ અર્થમાં 'સમુડી' લઘુનવલ છે એમ કહી શકાય. કારણકે આખીય કૃતિમાં સમુડીનું પાત્ર આકર્ષણનો વિષય બન્યું છે. તો કેટલાક આ કૃતિને નવલકથા ગણે છે.

(૯) મૂંગા પ્રેમની Œીઠ્ સંઠેËનાનું આલે¾ન ઃ

'સમુડી' વયસહજ સ્ફૂરતાં સ્પંદનોને આ કે તે નામ આપ્યા વિના એના રૂપે પ્રગટ થયેલી લઘુનવલ છે. એનાં પાત્રોનાં ભીતરી સંચલનોને તાગી આપતી લેખકની કલાત્મક ગૂંથણી, સમુડીનાં સંવેદન વિશ્વના જુદાં જુદાં ખંડ રૂપબધ્ધ કરી આપતી સહજ અભિવ્યકિત અને નર્યા-નકરા જીવનનો સાચુકલો ધબકાર ઝીલતી ભાષા 'સમુડી'ની સફળતાની ચાવી છે. એક કામવાળી છોકરીનું વગડાઉ વ્યકિત્વ સમગ્ર કૃતિમાં છવાઈ રહે છે. જો કે નયનાના પાત્રની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયામાં કૃત્રિમતા કેટલાકને દેખાઈ છે, પણ એ કૃતિની રસસૃષ્ટિને કશી હાનિ પહોંચાડતી નથી. એ યોગેશ જોષીની સર્જકતાને આભારી છે. ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ આ કૃતિ વિશે નોંધ્યું છે કે - '... કૃતિમાં હર્ષદ અને સમુડીનું ભાવ વિશ્વ જ આલેખ્ય વિષય બને છે. કૃતિમાં આલેખિત વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિ ક્ષમતાપૂર્ણ છે. લેખકે સમયની સંકલના એવી રીતે કરી છે કે ઘટનાનો બોજ વર્તાતો નથી. અને આલેખ્ય ચરિત્રોનું મનોગત ઉઘડી આવે છે. મુક્ત સાહચર્ય રીતિનો તેમણે કરેલો ઉપયોગ પણ કાર્યક્ષમ પુરવાર થયો છે. કથાવસ્તુની મહદ્અંશે સીમિત, સુરેખ, એકાગ્ર અને એકકેન્દ્રી રજૂઆત થઈ છે. (૯) આ કૃતિ સંદર્ભે રઘુવીર ચૌધરીનું માનવું છે કે - 'જીવતર'ને હું 'પ્રિયજન'નો બિનરંગદર્શી પર્યાય કહું. એ સફળતા પણ વિરલ છે. છતાં સમુડીમાં યોગેશની મુગ્ધતાથી ભરી ભરી સર્જકતાનું એક બળ છે. (૧૦) એટલે જ 'સમુડી'એ ભાવકો-વાચકો-વિવેચકોની સારી એવી લોકચાહના મેળવી છે.

(૧૦) સમાપન

યોગેશ જોષી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક છે. કવિતા, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ, ચરિત્ર, બાળસાહિત્ય, સંપાદન એમ વિવિધ ક્ષેત્રે ચાલેલી એમની કલમ વિશાળ વાચક વર્ગ ધરાવે છે. સર્જન ક્ષેત્રે પોતાની રચનાઓ વડે એમણે કેટલીક નોંધનીય સિધ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. પોતાની સર્જન પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેઓ ઘણું વખણાયા છે. ખાસ કરીને એમની નવલકથાઓ વિશેષ જાણીતી છે. એમાંય 'સમુડી' તો એમના સાહિત્યની યશકલગી છે. આ બંને કૃતિઓ અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસક્રમમાં મુકાઈ છે. સાથે સાથે અનેક વિવેચકો દ્વારા વિવેચના પામી છે.

યોગેશ જોષીની મોટાભાગની કૃતિઓ ધારાવાહી સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ છે. એમની આ પ્રથમ નવલકથા 'સમુડી' ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના (શબ્દસૃષ્ટિ) સામાયિકમાં હપ્તાવાર છપાતી હતી. ત્યારથી જ એમની લેખન રીતિ આકર્ષક લાગવા માંડી હતી, એવું વિવેચકોએ નોંધ્યું છે. નાના-નાના સોળ પ્રકરણમાં આ કૃતિ પથરાયેલી છે. સૌપ્રથમ તો પોકેટ બુક સાઈઝમાં પ્રગટ થઈ હતી. નાયિકાપ્રધાન આ કૃતિમાં કેન્દ્ર સ્થાને સમુડી છે. એ સંદર્ભે એનું શીર્ષક 'સમુડી' સાર્થક છે. શાંતાફૈબાની ઘરે નોકર તરીકે કામ કરતી સમુડી અને તેમનાં પુત્ર હર્ષદના અત્યંત ગૂંચવાયેલા સ્નેહ સંબંધની આ કથા છે. શાંતા ફોઈબાએ સમુડીને માત્ર નોકર તરીકે નહિ પણ પોતાના ઘરના સભ્યની જેમ રાખી છે. એટલે એમનો પુત્ર હર્ષદ અને સમુડી નાનપણથી સાથે ઉછર્યા, રમ્યાં, હસ્યાં છે. યુવાવસ્થામાં પહોંચતાં બંને વચ્ચે લાગણીના સબંધ કેળવાય છે, પણ એને પ્રેમનું નામ આપી શકાય કે કેમ? એ અંગે બંને અજાણ છે. એટલે મનોસંઘર્ષ બંને પાત્રોમાં દઢ બને છે. માનસિક સંઘર્ષની આ કથામાં બે ક્ષણો વચ્ચેનો જીવન વિહાર રજૂ થયો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં મુંબઈ ખાતે હર્ષદ, સમુડી અને તેજાને સિનેમા હોલ પાસે મળી જાય છે. સમુડી હર્ષદને આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. આ છે કથાનો આરંભ ઃ અને છેલ્લે પ્રકરણમાં હર્ષદ, સમુડી, શાંતાફૈ, નયના અને અન્ય પાત્રોને ગૂંથીને ગ્રામજીવનને આલેખ્યું છે. આખીય કૃતિ સમુ-હર્ષદનાં પ્રણય સંવેદનોથી સભર છે, જેથી આસ્વાદ્ય પણ છે. એ જોતા આ કૃતિ માનવસહજ લાગણીની વિશિષ્ટ વાર્તા છે, એમ કહી શકાય. એમાં રહેલી મહેસાણાના રબારી વર્ગની લોકબોલી, ખાસ કરીને સમુડીની મીઠી-મીઠી બોલી નવલકથાનું આકર્ષક અંગ છે. એમાં લેખકે અન્ય પાત્રો, પ્રસંગો, સંદર્ભે શિષ્ટ માન્ય ભાષાનો વિનિયોગ કર્યો છે. પ્રતીક-કલ્પનાની ભરમારથી રાચતી આધુનિક નવલકથાઓ કરતાં આ જુદા પ્રકારની કૃતિ છે. એ અર્થમાં 'સમુડી' અનુઆધુનિકતાનો આવિષ્કાર છે.

પાËટીપ ઃ

(૧) 'અંતઃપુર' પૃ.૧૫૦, લે. યોગેશ જોષી, પ્રથમ આવૃત્તિ (૨૦૦૨)
(૨) 'સમુડી'ની પ્રસ્તાવનામાંથી, પૃ.૬ (૨૦૦૧)
(3) 'સન્નિધાન' અંક-૭, પૃ.૫૩
(૪) 'સમુડી' પૃ.૧૧૨, સમુડી વિશેના આસ્વાદ લેખોમાંથી (૨૦૦૧)
(૫) 'સમુડી' પૃ.૧૨૨, સમુડી વિશેના આસ્વાદ લેખોમાંથી (૨૦૦૧)
(૬) 'સમકાલીન કથાસાહિત્ય' પૃ.૬૬, લે. ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૮૮)
(૭) 'સન્નિધાન' અંક-૭, પૃ.૫૩
(૮) 'લઘુનવલ સ્વરૂપ અને સમીક્ષા' પૃ. ૯, સં. મફત ઓઝા, પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૯૧)
(૯) 'સમકાલીન કથાસાહિત્ય' પૃ. ૬૬, લે. ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૮૮)
(૧૦) 'ગુજરાતી નવલકથા' પૃ. ૪૯૦, લે. રઘુવીર ચૌધરી અને રાધેશ્યામ શર્મા, ત્રીજી આવૃત્તિ (૧૯૯૧)

ડૉ. એ.એ. શેખ
ગુજરાતી વિભાગ,
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કૉલેજ, મેઘરજ